

POESI I KAPPRUSTNINGENS TID

Ingrid Sjöstrands dikt "Otänkbart" om Natos
upprustningsbeslut 1979

av Carina Agnesdotter

Alltsedan de svenska folkrörelsernas framväxt under den andra hälften av 1800-talet har poesi utgjort ett viktigt inslag i rörelsernas verksamhet. Dikter trycktes i olika rörelseanknutna publikationer och framfördes i samband med interna möten och offentliga manifestationer. Tidigare forskning om framför allt den tidiga arbetarrörelsens poesi beskriver denna som ett slags brukspoesi, som måste förstås utifrån sitt sammanhang. Poesin användes för att uppnå specifika syften. Den skulle skapa sammanhållning, förmedla ett politiskt budskap och mana till kamp.¹

Traditionen att använda poesi som ett verktyg i kampen för social och politisk förändring levde vidare inom de nya sociala rörelser som växte fram under 1960- och 70-talet, exempelvis den nya kvinnorörelsen, alternativrörelsen och fredsrörelsen. Under 1970-talet medförde det politiserade kulturklimatet, med dess ökade krav på ideologisk medvetenhet och engagemang även från författarnas sida, att poesi som var antielitistisk, lättillgänglig och hade ett klart politiskt budskap uppvärderades, på den mer individcentrerade, världsfrånvända och estetiskt avancerade poesins bekostnad.² Jag intresserar mig för den politiska poesi som i praktiken användes av de nya sociala rörel-

serna. Särskilt fokuserar jag hur estetiska och retoriska grepp samverkar i dessa bruksdikter. Det finns ingen tidigare forskning om de nya sociala rörelsernas brukspoesi.³

Rörelsernas bruksdikter är ibland skrivna för speciella tillfällen, som manifestationer eller möten. Vanligare är dock att de förhåller sig till en vidare retorisk situation, där de samhällsproblem rörelsen engagerar sig i står i centrum. Dikterna framförs och trycks vanligen upprepade gånger under den period problemet som de behandlar är aktuellt.

Ett exempel på en bruksdikt som behandlar ett konkret och för tiden dagsaktuellt samhällsproblem ur fredsrörelsens perspektiv är Ingrid Sjöstrands "Otänkbart". Dikten utgör en reaktion på det beslut om att placera ut nya kärnvapen i Europa som Nato fattat vid ett toppmöte i Bryssel den 12 december 1979. Författaren Ingrid Sjöstrand (f. 1922) engagerade sig under 1970- och 80-talet starkt i freds- och miljörelsen och många av hennes dikter från denna period kom att användas som bruksdikter i olika rörelsesammanhang.⁴ "Otänkbart" trycktes exempelvis i Maria Bergom-Larssons debattskrift *Rädda livet! Kvinnor mot kärnkraft* som gavs ut av Kvinnokamp för fred och Folkkampanjen Nej till kärnkraft inför folkröstningen 1980.

Dikten publicerades dock först i *Dagens Nyheter* under vinjetten "Just nu" den 28 december 1979. Den är därmed ett exempel på en bruksdikt som nått läsare och kunnat sprida fredsrörelsens budskap utanför det snävare rörelsesammanhanget. *Dagens Nyheter* publicerade under december 1979 en rad nyhetsartiklar, ledare och debattinlägg om upprustningsbeslutet och dess konsekvenser. "Otänkbar" kan läsas som en i raden av politiska kommentarer. Dikten anknyter till de tidigare artiklarna om ämnet och återanvänder en mängd konkreta faktauppgifter hämtade ur dem. Den bidrar så till att i poesins form ge fredsrörelsen en röst i debatten om beslutet.

1 Är det verkligen möjligt
att människor
onsdagen den 12 december 1979
satt i Europas mitt
5 och beslutade
att ytterligare 572
flygande fallosar
med kärnreaktioner
i sin utlösningmekanism
10 ska stationeras i Europa
för att på fyra minuter
kunna döda människor
skada allt liv
hundratals mil borta
15 från dessa beslut?

Är det verkligen möjligt
att människor tänker satsa
Jordens tillgångar
– 100 miljarder dollar –
20 på att skapa dessa vapen
– ett i veckan Medan
80 000 barn om dagen
dör av svält?

Är det möjligt
25 att detta ställningstagande
är det enda de "med kraft"
kunnat enas om När det redan
nu finns vapen som kan döda
människligheten 50 000 gånger?

30 Är det verkligen möjligt
att alla som står
utanför beslutet
finner sej Att vi inte
sätter oss på gatorna
35 och vägrar

att ta ett handtag
förrän de nya vapnen stoppats
att inte varje smålänning
i världen varnar Bismarck
40 att det har gått för långt
och vrålar ut sitt NEJ
ni är besatta
av härskaandets
paranoida föreställningar
45 Vi lever i den verklighet
ni skapar

Är det möjligt
att vi ska ägna tiden
här på Jordan åt att förtränga
50 den skräck
som oavlatligt injiceras i oss
av en psykotisk teknokrati
som kan tänka ut
otänkbara
55 lidanden för allt som lever?

Är det verkligen möjligt
att vi måste ingå
i de mest förstörda drömmar
om förstörelse?

Jag ska här analysera "Otänkbar" i förhållande till den retoriska situation som uppstod runt kärnvapenproblemet i samband med upprustningsbeslutet, med särskild utgångspunkt i de artiklar och debattinlägg om frågan som publicerades i *Dagens Nyheter* under december 1979.

En teoretisk grund för analysen ger Ron Eyermans och Andrew Jamisons förståelse av sociala rörelser som kunskapsproducenter. Enligt deras "kognitiva perspektiv" fungerar sociala rörelser som ett slags kognitiva territorier, där de rörelseaktiva är inbegripna i en kollektiv läroprocess som utvecklar och formu-

lerar ny kunskap. Eyerman och Jamison utgår från ett brett kunskapsbegrepp, som inte bara avser vetenskaplig kunskap, utan också all den kunskap, de tankar, idéer och värderingar, som skapas genom social aktivitet. Kunskapen som rörelserna producerar kan vara både formell och informell, objektiv och subjektiv, professionell och populär.⁵ Eyerman och Jamison menar att de kulturella uttryck och estetiska artefakter som används inom en rörelse utgör en viktig del av dess kunskapsproduktion eller *kognitiva praxis*. Litteratur, musik och konst bidrar till att både utveckla och sprida rörelsens idéer och värderingar. Konstnärliga uttryck har också en särskild förmåga att påverka människor känslomässigt och de fyller enligt Eyerman och Jamison en viktig funktion som uttolkare och förmedlare av rörelsens känslor. Dessa känslor är inte enbart emotiva, utan har en kognitiv kärna. Även känslorna ger alltså en sorts kunskap.⁶

Det är viktigt att betona att syftet med rörelsernas kunskapsproduktion är att utveckla kunskap som leder till aktivitet och i förlängningen samhällsförändring. Rörelserna är alltid engagerade i politiska och sociala konflikter.⁷ Konflikterna utgör centrum i retoriska situationer, där rörelserna använder olika strategier för att påverka människor till ställningstagande och handling för rörelsens sak. Rörelsernas bruksdikter är en sådan strategi. Poesin fyller därmed retoriska funktioner i den aktuella situationen.

I min analys betraktar jag "Otänkbart" som en del av fredsrörelsens *kognitiva praxis* och undersöker vilken kunskap om kapprustningen som dikten formulerar, samt hur den förhåller sig till artiklarna om upprustningsbeslutet i *Dagens Nyheter* och några andra rörelseanknutna texter på samma tema. Jag analyserar också vilka retoriska och estetiska grepp och strategier dikten använder för att övertyga mottagaren om att anta fredsrörelsens ståndpunkter i frågan och skapa engagemang och handlingsberedskap. I analysen

fokuserar jag särskilt på de kognitiva och retoriska funktionerna hos diktens faktauppgifter och metaforer.

Diktens uppbyggnad

Dikten "Otänkbart" utgörs i sin helhet av sex retoriska frågor, vilka alla inleds med "Är det verkligen möjligt" alternativt "Är det möjligt". Den argumenterar för att det beslut som har fattats om kärnvapenupprustning i Europa är vansinnigt och uppmanar indirekt till ställningstagande och aktiv protest mot kärnvapnen.

Dikten faller ut i två delar, där argumentationen förs efter två olika huvudlinjer. Den första delen, versgrupp 1–3, framhåller upprustningsbeslutets negativa effekter för jorden och dess befolkning på ett mer övergripande plan. En mängd konkreta faktauppgifter används här som argument.

I diktens andra avdelning, versgrupp 4–7, involveras mottagaren direkt i argumentationen. Här stegras känsloläget och argumentationen byggs ut med hjälp av metaforer. Denna avdelning argumenterar för att kärnvapenupprustningen inte bara hotar oss med undergång i framtiden utan också skadar var och en av oss psykiskt redan nu.

Diktens faktauppgifter

I diktens tre första versgrupper återfinns ett antal precisa faktauppgifter, varav flera är angivna med siffror. "Otänkbart" är ett intressant exempel på hur en typ av faktaunderstödd argumentation, som utgör en standardingrediens i politiska tal och texter, kan övertas av poesin. Den klassiska retoriken delar in de bevismedel som kan användas för att påverka publiken i *konstfulla* och *konstlösa bevis*. Fakta räknas till de konstlösa bevisen. Dessa skapas – till skillnad från de konstfulla bevisen – inte av talaren, utan föreligger redan och kan lyftas in

som färdiga byggstenar i argumentationen. De faller därför definitionsmässigt utanför den retoriska konsten.⁸

Vad händer då när konstlösa bevis inlemmas i en poetisk text som "Otänkbart"? Tillför den poetiska formen något till vår kunskap om det sammanhang dikten förhåller sig till? Innan jag återkommer till dessa frågor ska jag analysera varifrån diktens faktauppgifter är hämtade och hur pass tillförlitliga de är, samt vilka retoriska funktioner de kan fylla.

Den första versgruppen refererar till det upprustningsbeslut som fattades i "Europas mitt", det vill säga i Bryssel, "onsdagen den 12 december 1979". Datumangivelsen gör att det står utom tvekan att dikten handlar om Natos nya kärnvapen. Ämnets aktualitet och koppling till mottagarens eget närområde blir påtagligt, vilket gör att det kan uppfattas som angeläget och väcka engagemang. Antalet kärnvapen som ska utplaceras ("572") anges exakt. Vidare sägs att dessa kärnvapen på "fyra minuter" kan nå "hundratals mil". I den andra versgruppen anges också att det skapas ett vapen i veckan. Diktens faktauppgifter så långt återfinns samtliga i Thomas Michelsens artikel "Nya robotarna byggs trots stor oenighet" i *Dagens Nyheter* den 13 december 1979, vilken rapporterar om Natos ministermöte dagen före. I artikeln berättas att man vid mötet beslutat att 572 nya atomraketer ska installeras i Västeuropa. De effektivaste av dessa, Pershing II-raketerna, ska alla stationeras i Västtyskland. Därifrån kan de nå stora delar av västra Sovjetunionen på fyra minuter. Vidare återges ett uttalande av Västtysklands förbundskansler Helmut Schmidt om att de sovjetiska SS20-robotarna produceras i en takt av en i veckan eller över femtio om året.⁹ Uppgiften om att ett vapen tillverkas i veckan gäller alltså enligt artikeln de sovjetiska kärnvapnen, men framstår i dikten som gällande de vapen som nu ska installeras i Västeuropa. Från artikeln skulle också uttrycket "med kraft", vilket i dikten markeras som citat, kunna vara häm-

tat. I artikeln står: "Västtyske utrikesministern Hans Dietrich Genscher uttryckte detta [att inget Natoland, trots oenighet, går emot beslutet] tydligt i sitt anförande under ministermötet på onsdagen. Det gällde att visa att Nato hade kraft att enas kring ett beslut som alla ansåg nödvändigt."¹⁰ Uttrycket "med kraft" är alltså inte ordagrant citerat, och innebörden av diktens variant skiljer sig från artikelns. Av artikeln framgår att oenigheten och tveksamheten till upprustningsplanerna var stor bland ministrarna. Att man "hade kraft att enas" betyder här snarast att man slutligen var kapabel att fatta beslutet, trots allt som talade emot. I dikten ger uttrycket "med kraft" intrycket att beslutsfattarna otvetydigt tagit ställning för upprustningsbeslutet. Diktens variant blir i relation till artikelns starkare, vilket bidrar till att befästa ett negativt intryck av beslutsfattarna.

Så långt återanvänder dikten de faktauppgifter som återges i artikeln, men anpassar dem till att enbart gälla Natos upprustningsbeslut och stärka argumentationen för att just detta beslut är vansinnigt. Bilden av motståndaren blir på så sätt mer entydig. Den tveksamma inställningen hos Europas ministrar och beslutets politiska bakgrund i Sovjetunionens upprustning försvinner helt. Faktauppgifterna används som argument för att beslutet i praktiken syftar till att snabbt kunna döda människor som befinner sig långt från maktens centrum. Där Nato lyfter fram upprustningen som ett nödvändigt försvar mot Sovjets kärnvapen, intar dikten istället fredsrörelsens ståndpunkt och framhäver kärnvapnen i sig som ett hot mot livet.

I den andra versgruppen ges uppgiften att upprustningen kostar "100 miljarder dollar". Uppgiften återfinns i artikeln "Kris kring robotar hotar in i det sista", som rapporterar att de nya vapnen blir dyrare än man hittills sagt: "De kommer under sin 15-åriga livstid att kosta ca 100 miljarder kronor."¹¹ Artikelns "kronor" har i dikten ändrats till "dollar", vil-

ket både ger en högre summa och förbinder kostnaderna med USA, som i fredsörelsens retorik ofta framställs som drivande bakom kapprustningen. När rustningskostnaderna i versgruppen kontrasteras mot det antal barn – ”80 000” – som varje dag dör av svält framstår faktauppgifterna som beroende av varandra. Den ekonomiska satsningen på vapen innebär en slags stöld från jordens barn, som svälter *på grund av* att jordens tillgångar används till vapen istället för mat. Vapnen dödar indirekt redan innan de har använts.

I den tredje versgruppen, slutligen, ges uppgiften att det ”finns vapen som kan döda/mänskligheten 50 000 gånger”. Denna siffra återfinns i en intervju med Lars Ångström från Svenska freds- och skiljedomsföreningen i *Dagens Nyheter* den 12 december.¹² Den underförstådda premissen för argumentet är här hämtad ur det vardagliga sunda förnuft som säger att en människa endast kan dö en gång. Argumentet lyfter fram de allmängiltiga förutsättningarna för människors liv och sätter den logik som terrorbalansen vilar på ur spel.

Konstlösa bevis i retorik och poesi

Sättet att argumentera med hjälp av sammanställningar av faktauppgifter av detta slag är vanligt förekommande i fredsörelsens retorik. Ett tydligt exempel återfinns i debattskriften *Rädda livet! Kvinnor mot kärnkraft*, där ”Otänkbart” alltså också trycktes:

I dag har supermakterna tillräckligt med kärnvapen för att utplåna jordens befolkning 40 gånger om. Bara i Europa finns 12 000 kärnvapen utstationerade. Och ändå fortsätter vapenskapplöpningen. Ändå planerar NATO att placera närmare 600 nya kärnvapen i Europa. Ändå ägnar hälften av världens vetenskapsmän sina krafter åt att forska fram nya och mer effektiva vapensystem. Ändå är världens militärbudget 2 000 miljarder kronor om året samtidigt som 200 miljoner barn är svårt undernärda.¹³

Detta stycke argumenterar, liksom ”Otänkbart”, för att kärnvapenupprustningen är vansinnig. Urvalet av faktauppgifter är snarlikt i de båda texterna, även om siffrorna i sig skiljer sig åt, och kontrasteringen fyller likartade retoriska funktioner. Kan då dikstens formspråk tillföra något till mottagarens förståelse av det problem som faktauppgifterna används för att belysa?

Bergom-Larsson argumenterar i *Rädda livet!* aktivt för sin ståndpunkt med hjälp av siffror och drar explicit slutsatserna av dem. I ”Otänkbart” är argumentationen mer indirekt. Här ingår faktauppgifterna i tre av de retoriska frågor som dikten består av. Frågorna ger intrycket att avsändaren precis har tagit del av morgontidningens rapport om upprustningsbeslutet, och helt enkelt inte kan förstå det eller tro att det är sant. Genom frågeformen engageras mottagaren i tolkningen av dikstens uppgifter. Dikten inbjuder mottagaren att dels identifiera sig med avsändarens misstroagna reaktion på nyheten om upprustningsbeslutet, dels aktivera sig till eget ställningstagande. Enligt Blankenship och Craig visar psykologiska studier att retoriska frågor i en text ökar läsarens kognitiva bearbetning av innehållet och aktiverar relevanta kunskaper och erfarenheter som redan finns lagrade i minnet, vilket i sin tur kan leda till starkare och mer motståndskraftiga ställningstaganden. Texter med retoriska frågor tenderar att göra mottagarna mer säkra på sina egna ståndpunkter än texter som bara presenterar påståenden om samma ämne.¹⁴ Det är alltså möjligt att faktauppgifterna i dikten gör mottagaren mer personligt engagerad än motsvarande uppgifter i till exempel tidningsartiklarna eller Bergom-Larssons text.

I *Rädda livet!* används en stor mängd siffror och konkreta faktauppgifter både i argumentationen mot kärnkraften och för alternativa energikällor. Siffror ställs mot siffror, och författaren förklarar hur de ska tolkas. Detsamma gäller i den ovan nämnda intervjun med Lars

Ångström i *Dagens Nyheter*, där Ångström omfördelar de 40 miljoner kronor som den svenska krigsmakten kostar varje dygn i konkreta "fredsalternativ", till exempel u-landshjälp, cancerforskning och miljövårdsforskning.¹⁵

I "Otänkbart" framstår de konkreta faktauppgifterna som främmande element hämtade från en ofattbar yttre verklighet som tränger sig på. Särskilt tydligt blir detta när det gäller de fakta som återges med siffror, vilka skaver i den poetiska texten. Faktauppgifterna i sig blir till bilder för en verklighet byggd på en logik som avsändaren inte alls erkänner. Diktens korta verser, och den låga läshastighet som de täta radslutspauserna och överklivningarna medför, bidrar till att sätta fokus på siffrorna. I dikten representerar dessa fakta tydligt just "andras tal", de är bitar ur den verklighet som de andra – motståndarna – har skapat. I den poetiska texten lyfts därmed kärnvapenupprustningens värld tydligare fram som främmande och "otänkbar". Det finns inga positiva uppgifter som kan väga upp de siffror som hämtats ur denna värld. Dikten kan därför ge mottagaren en annan slags kunskap, såväl logisk som känslomässig, om vad faktauppgifterna faktiskt innebär.

Diktens metaforer

I "Otänkbart" fyller metaforerna tydliga retoriska funktioner. De kan både ge kunskap och fungera som argument. Jag använder mig av en vid metafordefinition formulerad av Janet Martin Soskice: "Metafor är den stilfigur med vars hjälp vi talar om en sak i termer som är ägnade att väcka tanken på en annan".¹⁶ Vidare utgår jag från den metafor-teori som benämns *interaktionsteorin*, vilken beskriver hur ny mening uppstår som ett resultat av interaktionen mellan de olika föreställningskomplex som är knutna till de tankar eller företeelser vilka strålar samman i metaforen. Denna nya mening är en annan än den som finns i tankarna var för sig, och metaforer kan därför fylla viktiga kognitiva funktioner.¹⁷

Redan i den första versgruppen i "Otänkbart" beskrivs kärnvapnen med hjälp av en metafor, "flygande fallosar" (r. 7), vilken aktiverar en rad olika föreställningskomplex. Den kanske viktigaste aspekten av fallosmetaforen är att den här knyter upprustningen till det manliga könet. I *Nationalencyklopedin* beskrivs *falloskult* som "en form av fruktbarhetskult där mannens fortplantningsförmåga har en framträdande roll i symboliseringen av livsprocesserna. Där falloskult ingår i religionen [...] återfinns ofta ett mer aggressivt manlighetsideal än i de jordbrukarkulturer där kvinnliga fruktbarhetssymboler dominerar. [...] Falloskulten uttrycker i regel en livsfilosofi där manlig dominans poängteras".¹⁸ Genom användningen av just "fallos" kan föreställningar om såväl manlig potens och fruktsamhet, som av primitivitet, aggression, dominans och förtryck aktiveras och färga förståelsen av kärnvapnen. Den negativa förståelsen premieras i metaforens fortsättning: "med kärnreaktioner / i sin *utlösningmekanism*" (r. 8–9, min kurs.). Här förs ett tekniskt och i sammanhanget livsfientligt element in i bilden, då den livgivande sperman ersätts med dödliga kärnreaktioner. Carol Cohn har i en studie av det strategiska tänkandet och språkbruket hos amerikanska rustningsexperter visat att sexualiserad metaforik, liknande den som här används för att beskriva kärnvapnen och deras effekter, är vanligt förekommande i vapenteknologiska sammanhang. Där är dock metaforiken positivt laddad. Cohns studie ger också tydliga exempel på hur vapenexperternas språkbruk döljer det faktum att vapnen har som syfte att döda och skada människor och ödelägga delar av jorden.¹⁹ "Otänkbart" redogör i klartext för bombernas verkan, de ska "kunna döda människor / skada allt liv" (r. 12–13). Här förbinds den sexualiserade metaforiken med den död som vapnen orsakar, vilket istället ger metaforen en negativ laddning. När våld och död kopplas till manlig potens och primitivitet framtonar bilden av våldtäkt.

Denna bild innehåller en tydlig patriarkatskritik. Genom metaforen leds mottagaren att se upprustningen som ett bevis på att manliga makthavare utövar samma våld och förtryck mot mänskligheten och jorden som enskilda män kan utöva mot enskilda kvinnor.²⁰

Efter faktauppräknarna i versgrupp två och tre förs argumentationen återigen huvudsakligen genom metaforiken. I versgrupp fem heter det ”att inte varje smålänning / i världen varnar Bismarck” (r. 38–39). Verserna alluderar på en passage i ett debattinlägg av Inga Thorsson i *Dagens Nyheter* den 18 december, där hon tillbakavisar de föregående debattörernas kritik mot att Sverige inte agerat kraftfullare för att stoppa upprustningsbeslutet:

Underförstått: hade vi varit mindre passiva, hade vi agerat, kunde Natobeslutet ha påverkats. Det framstår för mig som ett utslag av svenskt övermod, ett slags inverterat Karl XII-komplex, som jag har svårt att acceptera. För att vi inte ska göra oss löjliga (typ den småländska tidningen: Vi har varnat Bismarck) utan låta effekten av vårt internationella agerande bli optimal måste det drivas hårt och med ett maximum av insatser samtidigt som det ges realistiska och sakliga proportioner.²¹

Anekdoten om den svenska landsortstidningen som på 1800-talet varnade Bismarck från att framhärda i sin politik, används i presssammanslagning för att illustrera det löjliga i att ha för höga tankar om sin egen betydelse. Samma funktion fyller det i Thorssons text, även om det där syftar på Sveriges inflytande på världspolitiken. I ”Otänkbart” omformuleras uttrycket, och får en omvänd betydelse. Den småländska tidningen blir till ”smålänning”, en metafor för människorna i de ”små” länderna, kapprustningens offer. Länderna är små både med avseende på storlek, jämfört med stormakterna, och med avseende på makt och inflytande. Även människorna i dessa länder är ”små” i förhållande till makthavarna. Den nya fredsrörelsen ingick från slutet av 70-talet

i alternativrörelsens sammanhang. Alternativrörelsen förde fram småskalighet som något positivt. Rörelserna framhöll också att de ”små” människorna hade makt att förändra världen, om de slöt sig samman. Genom metaforen betonas att var och en av oss har ett ansvar för att agera även i frågor där vi inte förefaller ha någon konkret möjlighet att påverka besluten. Just mängden individer, ”varje smålänning”, kan göra skillnad.

Bismarck har förstas ingen direkt koppling till den aktuella retoriska situationen, utan finns med i dikten på grund av Thorssons anspelning i debattartikeln. Namnet fungerar trots det som en metafor eller personifikation för motståndarna. Pluralformen i det utrop som mottagarna enligt dikten borde göra visar att Bismarck representerar ett kollektiv: ”*ni* är besatta” (r. 42, min kurs.), ”vi lever i den verklighet / *ni* skapar” (r. 45–46., min kurs.). Den historiska personen Otto von Bismarck (1815–1898) bedrev under andra hälften av 1800-talet en preussisk expansionspolitik som bland annat ledde till grundandet av Tyska riket 1871, där han själv blev rikskansler. Bismarck anses ha bidragit till att det enade Tyskland blev auktoritärt och militaristiskt. Här används alltså ett historiskt *exemplum* för att personifiera motståndaren. Namnet Bismarck väcker associationer till militarism som appliceras även på den nutida fienden. En konservativ och militaristisk man i maktposition kan betraktas som en representant för en patriarkal samhällsordning. Personifikationen bidrar i dikten till att styra mottagarens uppfattning om motståndaren och göra honom tydlig och greppbar.

Att Bismarck associeras med Tyskland är också viktigt i sammanhanget. Västtyskland, särskilt dåvarande förbundskansler Helmut Schmidt, framstår som pådrivande bakom upprustningsbeslutet. Västtyskland genomdrev också att kärnvapen skulle placeras ut i minst två länder på den europeiska kontinenten (de kom till slut att placeras i fem länder)

och att även de Natoländer som inte själva var aktuella för kärnvapen måste stå enade bakom beslutet.²² Beslutet fattades av Nato, och Nato – alternativt USA, där medeldistansrobotarna utvecklats men inte kunde placeras på grund av sin begränsade räckvidd – utpekats som nämnts vanligen som ansvarigt för kärnvapenupprustningen i fredsrelsens retorik. Användningen av Bismarck kan här bidra till att förskjuta eller utvidga mottagarens uppfattning om vem som bär ansvaret för upprustningsbeslutet. Aktualiseringen av Tyskland kan också tänkas ge associationer till nazismen och förintelsen, vilket i så fall gör bilden av fienden och framtidsvisionen än mer skrämmande.

Genom bilden av folket som sätter sig ”på gatorna / och vägrar / att ta ett handtag” (r. 34–36) lyfter dikten fram den kollektiva sittstrejken som en möjlig aktionsform. Här ställs så maktavarnas militarism mot fredsrelsens icke-våldsideal.

Så långt har diktens metaforer accentuerat det manliga eller patriarkala våldet och förtrycket. Därefter byggs bilden ut med hjälp av vansinnesmetaforik. I versgrupp fem förbinds motståndarna med psykisk sjukdom då de beskrivs som besatta ”av härskandets / paranoidea föreställningar” (r. 43–44). I paranoiska syndrom är vanföreställningar, vilka inte går att påverka med logisk argumentation, ett gemensamt symtom. Det är denna typ av vanföreställningar som dikten anspelar på när den fortsätter: ”Vi lever i den verklighet / ni skapar”. (r. 45–46) Här är det fråga om en fiende som är drabbad av härskandets paranoidea föreställningar, vilka torde vara förföljelsemani och storhetsvansinne. Eftersom motståndaren befinner sig i maktposition kan föreställningarna omsättas i praktiken och genomsyra samhället. Användningen av uttrycket ”härskandets” för tankarna till enväldshärskare snarare än demokratiskt valda ledare, vilket också förstärker den negativa uppfattningen om beslutsfattarna.

Vansinnesmetaforiken utvecklas vidare i versgrupp sex, som beskriver hur skräck ”oavlatligt injiceras i oss / av en psykotisk teknokrati” (r. 51–52). Även psykosen är ett psykiskt tillstånd där uppfattningar och värderingar av verkligheten är förändrade. Psykosen kopplas här till teknokratin, som i alternativrörelsens retorik ofta framställs som den huvudsakliga fienden på ett abstrakt plan. Det operonliga samhällssystemet antar mänskliga drag när det knyts till mänsklig sjukdom. Fienden blir härigenom tydligare. Den skräck som mottagarna kan känna inför människor med svåra psykiska sjukdomar, omöjliga att påverka med logiska resonemang, kopplas till motståndarna. Metaforen utgör ett argument för att både beslutet i sig och beslutsfattarna är vansinniga.

Termen ”injiceras” är också hämtad från det medicinska området. I dikten är injektionen ett redskap för övergrepp. Skräcken sprutas med våld in i våra kroppar. Hotet mot kroppen, som var centralt i diktens första avdelning, kvarstår, men här accentueras också det psykologiska våldet. Fienden blir i denna bild en galning som påtvingar befolkningen en drog vilken förgiftar och förvrider verklighetsuppfattningen så att alla tvingas leva i en sjuk värld. Samhället framstår som ett ont mentalsjukhus. Resultatet är ”otänkbara / lidanden för allt som lever” (r. 54–55). Det otänkbara – som ju också är diktens titel – är ett utslag av en galenskap som går bortom allt förstånd. Här betonas också omfattningen av hotet: *allt* som lever påverkas.

Diktens metaforer konstruerar så en bild av ett samhälle styrt av psykiskt sjuka härskare helt avskilda från den övriga befolkningens vardagsverklighet. Som ett resultat av deras upprustningsbeslut insjuknar folket – vi – till kropp och själ nu, och hotas av utplåning i framtiden. Dikten visar med hjälp av metaforerna att Natos avskräckningsstrategi inte endast fungerar på motståndarsidans makthavare, utan också effektivt sätter skräck i den egna befolkningen.

Vansinnesmetaforik i retorik och poesi

Vansinnesmetaforik är vanligt förekommande i politiska texter som är kritiska till upp- rustningen. Uttrycket ”rustningsvansinnet” används exempelvis flera gånger i debatten om upp- rustningsbeslutet i *Dagens Nyheter*.²³ I Alva Myrdals *Spelet om nedrustningen* (1973), som ofta refereras i freds- rörelsesammanhang och bland annat citeras i *Rädda livet!*, före- kommer flera olika varianter av metaforen. De återfinns bland annat i inledningskapitlets underrubriker ”Dårskapens välde” och ”Ett globalt vanvett”.²⁴

I ”Otänkbart” används alltså en metafor- rik som redan är väl etablerad i den retoriska situation den förhåller sig till. Det är därför intressant att fråga sig om diktens användning av vansinnesmetaforiken tillför något till mot- tagarens kunskap om upp- rustningen, jämfört med den som metaforerna ger i exempelvis *Spelet om nedrustningen*?

I båda fallen används metaforerna för att färga beskrivningen av upp- rustningen och styra mottagarens förståelse av den på ett så- dant sätt att supermakternas argumentation underkänns. De skiljer sig dock åt främst vad gäller metaforernas variation, utsträckning och presentation. Alva Myrdal utvecklar i sin bok grundligt alla de argument mot upp- rustningen – de orimliga kostnaderna, den öka- de otryggheten, hotet mot människornas fy- siska och psykiska hälsa och så vidare – som ”Otänkbart” ger i kortform. Kapprustningens vansinne beskrivs med relativt stelnade meta- forer som ”vanvett” och ”dårskap”. Metaforer- na består oftast endast av ett ord eller uttryck, som vävs in i framställningen. Deras innebörd förklaras i klartext, exempelvis på följande sätt: ”Det som gör kapprustningen till en världs- omfattande dårskap är just detta, att alla länder nu gemensamt köper allt större otrygghet till allt högre kostnader.”²⁵ Metaforerna kan här sägas illustrera och förstärka budskapet,

men de tillför inte så mycket kunskap utöver den som texten explicit ger.

I ”Otänkbart” byggs vansinnesmetaforen ut och varieras i de tre sista versgrupperna. Dik- ten använder inte ordet ”vansinne” eller dess vanligaste synonymer, utan aktualiserar det genom formuleringar som ”paranoida före- ställningar” (r. 44) och ”psykotisk teknokrati” (r. 52), vilket torde ha en främmandegörande effekt och skärpa mottagarens uppmärksamhet. Dikten tar så avstamp i de i samman- haget nöta metaforerna, men utvecklar dem med begrepp som används i de faktiska psykiatriska diagnoserna. Dessa aktiverar andra associationsfält än de konventionella metaforer vi använder i vardagligt tal för att beskriva ett oförnuftigt handlande. Upp- rustningen framstår här inte bara som irrationell, utan också som ett symtom på svår psykisk sjukdom. Sjukdomen knyts såväl till samhälls- systemet som till motståndarna personligen. Även mottagarna dras in i bilden genom de personliga pronomina ”vi” och ”oss”.

Metaforerna i dikten utgör i sig argument mot kärnvapenupp- rustningen. Deras egentliga innebörd utläggs inte, utan tolkningen lämnas till mottagarna. De inre bilder som skapas kan bidra till att mottagarna dels upp- fattar kapprustningen som än mer främman- de och hotfull, dels att de känner sig berörda på ett personligt plan. Upp- rustningsbeslutets verkningar flyttas med hjälp av metaforerna från den internationella politikens arena till var och ens vardagsliv.

Kritik av ett patriarkalt logos och vårt ansvar att agera

Jag har i min analys av diktens bruk av fakta och metaforer visat att den ger en rad olika argument mot upp- rustningsbeslutet, som alla underkänner den logik som detta vilar på. Carol Cohn har i den ovan nämnda studien om rustningsexperternas tänkande och språk-

bruk visat att den logik som kapprustningen bygger på är helt intern. Den förhåller sig inte till den omgivande verklighet där vapnen ska användas utan handlar endast om vapensystemen i sig.²⁶ Det är tydligt att Nato motiverar sitt beslut utifrån en sådan intern logik, där Sovjetunionens ökade vapenarsenal utgör det enda argumentet för upprustningen. I rapporten från toppmötet 1979 finns inga argument för att det politiska läget har blivit mer instabilt eller några tecken på att man reagerar på explicit framförda hot från Sovjetunionens sida. Det är obalansen mellan supermakternas vapensystem som framställs som hotfull, inte de politiska beslut som styr användningen av dem.²⁷

”Otänkbart” visar hur denna interna logik faller sönder då den sätts i relation till ett vidare mänskligt sammanhang. Genom diktens argumentation avslöjas det förnuft som det moderna samhället, diktens ”teknokrati”, vilar på som *irrationellt*. Kritiken mot den så kallade *tekniska rationalitet* som ansågs styra samhället är ett centralt tema i den civilisationskritiska idéströmning som influerade alternativrörelsen och ett återkommande inslag i Ingrid Sjöstrands samhällskritiska texter.²⁸

Dikten preciserar ytterligare arten av det (o)förnuft som gör det möjligt att motivera kärnvapenupprustning. När faktauppräkningsarna knyts till män och manlighet genom fallosmetaforen och Bismarck kommer kritiken att gälla ett *patriarkalt logos*. Här förs en feministisk dimension in i förnuftskritiken, som helt saknas i de övriga artiklarna i *Dagens Nyheter*. Kritiken anknyter till den långa filosofiska tradition där förnuft knutits till mannen och värderats högre än känsla, som knutits till kvinnan.²⁹ Även den retorik som används för att argumentera för kapprustningens nödvändighet kan ur retorikhistoriskt perspektiv beskrivas som ”manlig”. Det klara och förnuftiga talet har, i bland andra Quintilianus efterföljd, genom retorikens historia betraktats som manligt, medan ett smyckat

och känslofyllt tal betraktats som kvinnligt.³⁰ *Logos* anses enligt detta synsätt spegla den sanna verkligheten, medan *pathos*-argumentation misstänkliggörs som potentiellt vilseledande. I ”Otänkbart” blir det tydligt att *logos*-argumentation av den typ som premierats såväl i det moderna samhället som i retorikhistorien inte nödvändigtvis är logisk i relation till ett vidare mänskligt sammanhang. Den manligt definierade logiska argumentationen kopplas i dikten i själva verket till galenskap och ett övermått av irrationella känslor.

Flera av debattinläggen i *Dagens Nyheter* lyfter fram upprustningsbeslutet som irrationellt, men argumentationen håller sig där inom ramarna för den mer interna logik som gällde för säkerhetspolitiken. I debatten framstår Sveriges skyldighet att försvara sitt territorium och sin neutralitet som de mest legitima argumenten att föra fram mot upprustningsbeslutet i det internationella politiska sammanhanget. ”Otänkbart” visar fram ett alternativt sätt att argumentera, som istället tar avstamp i den logik och i de känslor som präglar människors vardag.

Det är också tydligt att dikten argumenterar för att var och en har ett personligt ansvar för att agera, vilket är de sociala rörelsernas utgångspunkt. I ledarna och debattartiklarna i *Dagens Nyheter* är det främst regeringen och andra formella maktbärare som uppmanas att protestera via officiella politiska kanaler. Dikten lägger ansvaret på den enskilda individen, som på så sätt kan mobiliseras till kollektiva utomparlamentariska aktioner. En utgångspunkt för mobiliseringen är kunskapen om hur beslutet påverkar oss personligen och de känslor av vrede och skräck som kärnvapenupprustningen väcker. Avsändaren framstår i ”Otänkbart” som en uttolkare av dessa känslor, vilka gestaltas inte minst genom amplifikation och det oregerliga bildspråket i diktens andra del.

”Otänkbart” behandlar således upprustningsbeslutet ur ett annat perspektiv än de

övriga artiklarna och debattinläggen i *Dagens Nyheter*. Den ingår tydligt i freds- och alternativrörelsens kunskapsproduktion kring frågor som rör kapprustningens orsaker och konsekvenser, och den för fram rörelsens värderingar och alternativa handlingsstrategier. "Otänkbart" öppnar också genom samverkan mellan olika estetiska och retoriska grepp för en medskapande och engagerad mottagare. Den specifika kunskap dikten ger kan stimulera till handling, till att vi "sätter oss på gatorna / och vägrar".

Noter

- 1 Se t.ex. Birgitta Ahlmo-Nilsson, "Inledning" i Birgitta Ahlmo-Nilsson (red.), *Inte bara kampsång. Fjorton analyser av arbetarlitteratur*, Lund: LiberLäromedel, 1979, s. 11f.; Lars Furuland, "Arbetarlitteraturen i Sverige. Från kampdikt till arbetarspel" i Lars Furuland & Johan Svedjedal (red.), *Svensk arbetarlitteratur*, Stockholm: Atlas, 2006, s. 55f.; Brigitte Mral, *Frühe Schwedische Arbeiterdichtung. Poetische Beiträge in Sozialdemokratischen Zeitungen 1882–1900*, diss. Uppsala; Uppsala: Avd. för litteratursociologi, 1985, s. 15; Magnus Nilsson, *Arbetarlitteratur*, Lund: Studentlitteratur, 2006, s. 38f.
- 2 Om 60- och 70-talets kulturklimat, se t.ex. Tomas Forser & Per-Arne Tjäder, "Strömkantringarnas tid – 1960-talets debatt och prosaförfattare" i Lars Lönnroth & Sverker Göransson (red.), *Den svenska litteraturen*, del VI, Stockholm: Bonnier Alba, 1990, s. 75–83. Om 1960- och 70-talets politiska poesi, se t.ex. Nina Burton, *Den hundrade poeten. Tendenser i fem decenniers poesi*, Stockholm: FIB:s lyrikklubb, 1988, s. 138ff.; Eva Lilja, *Den dubbla tungan. En studie i Sonja Åkessons poesi*, Göteborg: Daidalos, 1991, s. 72f.
- 3 Det finns dock några avhandlingar som behandlar litteratur och teater med anknytning till 70-talets nya sociala rörelser. Cristine Sarrimo studerar i *När det personliga blev politiskt. 1970-talets kvinnliga bekännelse och självbiografi*, diss. Lund; Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000, 70-talets så kallade bekännelselitteratur mot en bakgrund av den nya kvinnorörelsen. Samma kontextualisering gör även Immi Lundin i kapitlet om Enel Melberg i *Att föra det egna till torgs. Berättande, stoff och samtid i Kerstin Strandbergs, Enel Melbergs och Eva Adolfssons debutromaner*, diss. Lund; Lund: Avd. för litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, 2012. I *Befrielsen är nära. Feminism och teaterpraktik i Margareta Garpes och Suzanne Ostens 1970-talesteater* diss. Göteborg; Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2006, analyserar Birgitta Johansson bl.a. hur Garpe och Osten under 1970-talet använde teatern för att utforska samhällets genuspraktik och hur de därmed bidrog till utvecklingen och spridningen av den nya kvinnorörelsens feministiska ideologi och praktik.
- 4 Ingrid Sjöstrand debuterade som författare 1966 med barnboken *Jag heter Muff*. Sedan debuten har hon publicerat över fyrtio böcker, skrivna i genrer som spänner över hela det litterära fältet: barn- och ungdomslitteratur, romaner, poesi, dramatik och debatt. Som romanförfattare har hon särskilt uppmärksammats för den så kallade Törnrosa-trilogin från 1980-talet. Kristin Järvtad analyserar dessa tre romaner i avhandlingen *Att utvecklas till kvinna. Studier i den kvinnliga utvecklingsromanen i 1900-talets Sverige*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1996, s. 143–198.
- 5 Ron Eyerman & Andrew Jamison, *Social Movements. A Cognitive Approach*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1991, s. 45–65.
- 6 Ron Eyerman & Andrew Jamison, *Music and Social Movements. Mobilizing Traditions in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 6–25, s. 161.
- 7 Se t.ex. Alberto Melucci [1989], *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, övers. Gunnar Sandin, Göteborg: Daidalos, 1992, s. 45.
- 8 Rudolf Rydstedt formulerar detta som att den konstlösa bevisningen handlar om andras ytt-randen, medan den konstfulla bevisningen handlar om vad talaren säger. I det senare fallet rör det sig alltså om bevismedel som talaren finner med hjälp av den retoriska konsten. Rudolf Rydstedt, *Retorik*, Lund: Studentlitteratur, 1993, s. 192.
- 9 Thomas Michelsen, "Nya robotarna byggs trots stor oenighet" i *Dagens Nyheter* 13 december 1979.
- 10 Ibid.
- 11 TT-Reuter, "Kris kring robotar hotar in i det sista" i *Dagens Nyheter* 12 december 1979.
- 12 Claus Granath, "Om en atombomb detonerar över Sergels torg", intervju med Lars Ångström i *Dagens Nyheter* 12 december 1979.
- 13 Maria Bergom-Larsson, *Rädda livet! Kvinnor mot kärnkraft*, utgiven av Kvinnokamp för fred och Folkkampanjen Nej till kärnkraft, Stockholm, 1980, s. 50.

- 14 Kevin L. Blankenship & Traci Y. Craig, "Rhetorical Question Use and Resistance to Persuasion: An Attitude Strength Analysis", *Journal of Language and Social Psychology* 2006, vol. 25, no 2, s. 111–128.
- 15 Granath, 1979.
- 16 Janet Martin Soskice, *Metaphor and Religious Language*, Oxford: Clarendon Press, 1985, s. 15. Översättningen är gjord av Kerstin Munch, *Att föda text. En studie i Hélène Cixous författarskap*, Stockholm/Stehag: Symposion, 2004, s. 46. Soskice poängterar att en metafor inte behöver anta någon speciell struktur. Den behöver inte ha två manifesta objekt, vara tydligt tvädelad eller begränsas till enskilda metaforiska ord. En metafor etableras så snart läsaren kan uppfatta att det talas om en sak i termer som är ägnade att väcka tanken på en annan. När metaforen väl etablerats kan den sträckas ut så långt författaren föredrar. Soskice, 1985, s. 18–23.
- 17 Se t.ex. Max Black, *Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1962, s. 25–47.
- 18 Anita Jacobson-Widding, "Falloskult", *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/>, hämtad 6 februari 2012.
- 19 Carol Cohn, "Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals" i *Signs*, Vol 12, No. 4, Summer 1987, s. 687–718.
- 20 Inom den psykoanalytiskt och postmodernistiskt influerade feministiska teorin som växte fram under 1970- och 80-talet, med Hélène Cixous, Luce Irigaray och Julia Kristeva som några centralgestalter, kom *fallos* och *fallocentrism* att bli centrala begrepp för att beskriva en genomgripande patriarkal ordning, vilken marginaliserar kvinnan och det som uppfattas som kvinnligt. Toril Moi definierar "Phallogentrism" på följande sätt: "Phallogentrism denotes a system that privileges the phallus as the symbol or source of power", Toril Moi, [1985] *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory*, London & New York: Routledge, 1995, s. 179, not 5.
- 21 Inga Thorsson, "Det är farligt att vilseleda folkopinionen!" i *Dagens Nyheter* 18 december 1979.
- 22 James A. Thomson, "The LRNTF Decision. Evolution of US Theatre Policy, 1975–9" i *International Affairs*, Vol. 60, No 4, Autumn, 1984, s. 608.
- 23 Se t.ex. Wilhelm Agrell, "Nu måste Sverige agera!" i *Dagens Nyheter* 7 december 1979; Bo Hugemark, "Vad ligger bakom rustningsvansinnet?" i *Dagens Nyheter* 12 december 1979.
- 24 Alva Myrdal, *Spelet om nedrustningen* [1973], övers. Olof Hoffsten, Stockholm: Rabén och Sjögren, 1977, s. 29.
- 25 Ibid., s. 33.
- 26 Cohn, 1987, s. 699ff.
- 27 North Atlantic Treaty Organisation, 2007: *Ministral Communiqués, Special Meeting of Foreign and Defence Ministers Brussels 12th December, 1979* (hämtad 22 juni 2011) <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c791212a.htm>
- 28 Se t.ex. Martin Wiklund, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, diss. Lund; Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2006, s. 277–312; Ingrid Sjöstrand, "Vi KAN sätta oss på tvären" i *Dagens Nyheter* 23 juli 1979.
- 29 Se t.ex. Genevieve Lloyd [1984], *Det manliga förnuftet. "Manligt" och "kvinntligt" i västerländsk filosofi* övers. Elisabeth Stjernberg, Stockholm: Thales, 1999.
- 30 Se t.ex. Mats Malm, *Det liderliga språket. Poetisk ambivalens i svensk "barock"*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004, s. 31ff.

Summary

Poetry in the Age of the Arms Race:

Ingrid Sjöstrand's Poem "Otänkbart" ("Unthinkable") on the NATO Rearmament Decisions of 1979

Within the popular movements poetry is used as a tool in the struggle for social and political change. The poetry cherished by the movements can thus be described as utilitarian, performing rhetorical functions in relevant contexts. The article deals with the poem "Otänkbart" ("Unthinkable") by Ingrid Sjöstrand, which addresses a pertinent social problem from the perspective of the peace movement. The poem was published in *Dagens Nyheter*, Sweden's largest daily newspaper, on 28 December, 1979. It is a response to the NATO decision made at a summit conference in Brussels on 12 December of that year to deploy nuclear weapons in Europe. A theoretical basis for the analysis is provided by Ron Eyerman and Andrew Jamison's cognitive approach to social movements. In my study, I consider "Unthinkable" as part of the peace movement's cognitive practice, exploring the explanation of the arms race formulated in the poem. I also investigate the relationship of the poem to articles published in *Dagens Nyheter* in December 1979 concerning the NATO decision, as well as to other texts dealing with related themes. Further, I scrutinize the poem's uses of rhetorical devices and strategies to convince the reader to adopt the peace movement's position on the issue and to create commitment and readiness to act. The analysis shows that "Unthinkable" was clearly a part of the peace movement's knowledge production concerning the causes and consequences of the arms race, and of the movement's values and alternative strategies for action. Structurally, "Unthinkable" offers creative opportunities for committed reception.

Keywords:

Ingrid Sjöstrand, poetry, social movements, rhetoric, metaphor